

- 4 Земский сборник Черниговской губернии. — 1897. — № 8—9. — С. 58.
- 5 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1885. — С. 186.
- 6 Там же. — С. 112.
- 7 Метрическая книга Троицкой церкви с. Пакуль за 1897. — С. 352.
- 8 Метрическая книга Троицкой церкви с. Пакуль за 1895. — С. 428.
- 9 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1913. — С. 9.
- 10 Земский сборник Черниговской губернии. — 1880. — № 1—4. — С. 119. 1882. — № 10. С. 140.
- 11 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1885. — С. 186.
- 12 Земский сборник Черниговской губернии. — 1880. — № 1—4. — С. 119—120.
- 13 Отчет Черниговской уездной земской управы за 1905. — С. 2—3.
- 14 Там же. — С. 82.
- 15 Земский сборник Черниговской губернии. — 1907. — № 5. — С. 79.
- 16 Земский сборник Черниговской губернии. — 1876. — № 9—12. — С. 215, 218.
- 17 Чернігівський облдержархів. — Ф. 145. — Опр. 3. — Спр. 966. — С. 39.
- 18 Черниговская Земская Неделя. — 1916. — № 5.

ЦЕГЕЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У ХІХ — НА ПОЧ. ХХ СТ.

Клеймована цегла ХІХ сторіччя — чи може це питання зацікавити дослідників? Без сумніву.

Цегла, як відомо, основний будівельний матеріал мурованих будівель Чернігова протягом століть. Тому Чернігівський архітектурно-історичний заповідник вже понад 20 років колекціонує цеглу різних періодів існування обласного центру, в тому числі і клеймовану цеглу ХІХ — поч. ХХ ст.

Найвагоміший внесок до колекції ЧДАІЗу зробив відомий краєзнавець архітектор А. А. Карнабед.

Інтерес до цегли ХІХ сторіччя не випадковий: в Україні це був час значного зростання як промислового, так і житлового мурованого будівництва. Тому, визначивши дату виготовлення цегли та її належність до певного конкретного заводу, можна встановити, коли побудовані ті чи інші споруди.

Сьогодні це питання майже не досліджено, і перед кожним фахівцем чи ентузіастом відкривається широке коло пошуку.

Своє особисте клеймо (тавро) мав чи не кожний приватний і державний завод. Досліджуючи колекцію ЧДАІЗа, вдалося з'ясувати, що клейм, якими таврували цеглу, — безліч.

Одні з них достатньо зрозумілі, бо являють собою прізвища власників: «Деморень», «Хавинь», «Денисовъ» тощо. Те ж саме можна сказати про тавро державного цегельного заводу, що був тоді під орудою міської управи. Його клеймо — «одногшовой орел».

Однак інші клейма піддаються розшифруванню дуже нелегко. Вони або у вигляді літер (ми припускаємо, що це — ініціали власників заводів), або у вигляді різноманітних знаків-символів.

Деякі свідчення старожилів Чернігова вдалося підтвердити розшуканими в архіві документами.

Наприклад, у поданому в Департамент Поліції списку — «сведенияхъ о фабрикахъ и заводахъ, находящихся въ Черниговской губернии» від 12 жовтня 1902 року,¹ ми знаходимо перелік цегельних заводів Чернігова:

«Алексея Мехеденко съ числомъ рабочихъ	11 чел.
Черниговской Городской Управы —»—	44 чел.
Александра Тищинскаго —»—	8 чел.
Николая Де-морена —»—	22 чел.
Эли Шильмана —»—	6 чел.
Гирши Гинзбурга —»—	68 чел.
Шульмана съ числомъ рабочихъ —»—	23 чел.» ¹

Розповіді старожилів і документи дали можливість зробити деякі висновки та припущення.

Так, клеймо у вигляді літери «Т», напевно, належало заводу відомого земського діяча та губернського секретаря Олександра Амфіановича Тищинського. Завод був розташований за Казанською церквою, в кінці Сіверянської вулиці, на садибі.

Завод Миколи Івановича Д/Морена, напевно, містився в районі Землянок, біля Васкресенської церкви.²

В яру № 3 (під Болдиною горою, де сучасна вулиця Межова) працював завод козака Олексія Павловича Мехеденка.

Щодо продукції останнього зазначимо: у нашій колекції багато різноманітних клейм із зображенням літери «М». Вони різні за розмірами і способами виготовлення, вірогідніше клеймо цього заводу — «АМ».

Відомому у Чернігові заможному купцю Гирші Мойсейовичу Гінзбургу належав і цегельний завод. Він був розташований, як свідчать, у районі Чорторіївських Ярів (на виїзді з міста). Клеймо цегли цього підприємства — велика друкована врізна літера «Г».

Власником цегельного заводу був і шурина Гінзбурга — Мойсей Мордухович Хавін. У нашій колекції є цеглини, тавровані великою врізною друкованою літерою «Х» за прізвищем власника.

Серед 6 заводів, названих у відомості за 1901—1902 роки, вказані ще 2 заводи: Елі Ізраїлевича Шильмана та Ізраїля Шульмана.

Цікаво, що в колективі ЧДАІЗа є цегла з тавром у вигляді літери «Ш», але якому з цих заводів вона належить — це поки що питання відкрите.

Завод Шильмана був розташований у районі т. зв. Землянок й існував протягом тривалого часу. Підтвердження цьому — декілька архівних документів: матеріали справи, що з'явилася після «височайшого затвердження «Правил видьлки кирпича» 1847 р. / під назвою «О нарушении арендаторами кирпичных заводов, находящихся возле Чернигова-городского, в оброчном содержании Саца и Аринштейна, завода купеческого сына Шильмана и завода Иоахима Тишкина»³ за 1859—1860 рр.; матеріали справи «О вьетхости кирпичного завода купца Шильмана»⁴ від 1867 р.; деякі відомості того часу.

Таким чином, незаперечно, що завод Шильмана існував у Чернігові не менше півстоліття.

Останні 20 років ХІХ століття та перші роки ХХ сторіччя — час, коли будувалось особливо багато приватних цегляних заводів. Про це свідчить безліч клопотань із Ніжина, Новгорода-Сіверського та інших міст та містечок Чернігівської губернії «разрешить строительство завода в удобном для того месте».⁵

Яскравий приклад — клопотання купецької удови Марії Пригоцької «о дозволеніи ей построить кирпичный завод около Воскресенской церкви во рву в г. Черниговъ».⁶ Вона обурюється: «...явная несправедливость отказа мнѣ в такой просьбѣ свидетельствуется тѣмъ, что вся окружность моей мѣстности застроена подобньишими заводами частныхъ лицъ, даже гораздо ближе къ населеннымъ мѣстамъ города и здѣсь существуетъ кирпичный заводъ, принадлежащий городу».⁶

Тут необхідно пояснити, що цегельні були офіційно віднесені до так званої ІІІ категорії (розряду); ці будівлі заборонялося «устраивать в городах по причине возможной опасности отъ огня в непосредственной близости к заселеннымъ кварталам.»⁷

Один з документів (початку ХХ сторіччя чітко вказує, що «въ Подусовской дачь по Козлянской дорогѣ вблизи г. Чернигова» був побудований «кирпичный заводъ жены статского советника Марии Андреевны Якимовой».⁸ У колекції заповідника є цеглини з клеймами-літерами «П» і «Я».

1883 року в Чернігові була проведена промислова виставка. Цікаво, що в опису експонатів наявні вироби деяких цегельних заводів Чернігова, розташованих поблизу міста: заводу дворянина Н. П. Добронізьського, який у той час був «один из самыхъ крупныхъ въ губернии...»⁹; 2-х заводів с. Шестовиці (власники: г. Берман і відомий у той час виноторговець П. П. Цвет); заводу с. Якубівки, який належав землевласнику В. І. Дорошенку.¹⁰

Оскільки у колекції ЧДАІЗа є цегла з тавром «Ц», «Б», «Д», треба перевірити, чи належить вона вищезгаданим заводам Чернігова.

Отже, сьогодні ми можемо з упевненістю зробити висновок, що у колекції Чернігівського архітектурно-історичного заповідника репрезентована клеймована цегла з 15 заводів, які існували у Чернігові протягом другої половини ХІХ — початку ХХ сторіч.

Дослідження щодо цегли цього часу тривають.

Олена СТЕПАНОВА.

Використана література:

1. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 127. — Оп. 1. — Спр. 9064.
2. Список домовладъльцевъ гор. Чернигова, съ указаніемъ валовой и чистой доходности имуществ ихъ какъ основи для взиманія въ 1908 году государственного налога и сбора въ доходъ города».
3. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 179. — Оп. 2. — Спр. 339 і 432.
4. ДАЧО — Ф. 127. — Оп. 26. — Спр. 148.
5. ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 326. — Спр. 243, 338; Оп. 356. — Спр. 150, 199; Оп. 376. — Спр. 47, 53 і т. п.
6. ДАЧО. — Ф. 179. — Оп. 2. — Спр. 316.
7. ДАЧО. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 3291.
8. ДАЧО. — Ф. 127. — Оп. 346. — Спр. 130.
9. Чернігівська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. «Оценка недвижимыхъ имуществъ Черниговской губерніи». — 1886 г. — С. 204.
10. ЧДОУНБ ім. Короленка В. Г. Земскій сборникъ Черниговской губерніи. — 1885. — №№ 5-й — 8-й. — Май-Август. — С. 105—179.

